

ГОДИШЊИЦЕ

Миомир ДАШИЋ*

НЕКИ ПРЕЛОМНИ ДОГАЂАЈИ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА НА ПОЧЕТКУ 20. СТОЉЕЋА И ЊИХОВО РЕФЛЕКТОВАЊЕ НА ДОНОШЕЊЕ УСТАВА ЗА КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ 1905. ГОДИНЕ**

А б с т р а к т

У овом реферату разматрају се неки најкрупнији догађаји с краја 19. и почетка 20. стољећа који су имали утицаја на политичке, друштвене, привредне и културне прилике у Црној Гори, као и на промјене у политици аутократског режима владавине књаза Николе Петровића. У првом дијелу реферата синтетички је приказан политички, друштвени, привредни и културни развој Црне Горе у годинама које су претходиле доношењу Устава Црне Горе 1905. године, те спровођење неких управних реформи у црногорској држави. У другом дијелу размотрени су преломни догађаји с почетка 20. стољећа у јужнословенским земљама који су се рефлектовали на политику самодржавља књаза Николе, односно који су могли бити од утицаја да овај владар “дарује” црногорском народу устав 1905. године.

1.

Црна Гора је на прелазу из 19. у 20. стољеће пролазила кроз политички, друштвено, привредно и културно динамичне процесе, односно врло сложене догађаје и на унутрашње-политичком и на спољно-политичком плану. Ти процеси, иако бременити догађајима, у времену које су историчари дефинисали као *вријеме насиља (1903-1918)*, нијесу доду-

* Аутор је редовни члан ЦАНУ.

** Саопштење на Научном скупу "Устав за Књажевину Црну Гору од 1905. године у свом времену" одржаном у ЦАНУ, 4. новембра 2005. године.

ше били, не бар у првој деценији 20. стољећа, толико драматични и трагични за народ Црне Горе као, рецимо, у ранијем стољећу, када су ударани темељи првим органима власти и законодавства у црногорској држави. Наиме, зачеци црногорске државности пали су у вријеме Велике француске револуције и Наполеонових ратова (1789-1815). Идеје ове револуције, свјетског значења и карактера, попут плиме порушиле су многе границе европских држава, сламајући феудални поредак; оне су заплуснуле и границе оновремене Црне Горе митрополита Петра I Петровића Његоша, који је стваралац нововјековне црногорске државе.

Мала Црна Гора, једва видљива на политичкој карти Европе, борећи се за своју самосталност и стварање слободне државе, у “добу демократских револуција 1776-1830. године”, била је принуђена да води пет ратова - три против Турског и два против Француског царства. Из тих ратова Петар I је Црну Гору извео неоштећену и, у међувремену, поставио јој темеље државности, на којима су његови насљедници даље надограђивали и обликовали њене државне институције, територијално је ширили и снажили током 19. стољећа.

Подсећањем, иако крајње концизно, на Црну Гору Петра I и темеље њене државности, у драматичном врјемени демократских револуција, врјемени које је више од пола стољећа било и политички и војно веома трусно, желио сам да укажем не само у каквим се великим историјски преломним догађајима зачала црногорска држава, него и да подсјетим да је било потребно да протекне читаво стољеће да би она уставно заокружила своју државност. Ријечју, кроз читаво 19. стољеће изграђивали су владари из куће Петровића - митрополити Петар I и Петар II и књажеви Данило и Никола - црногорску државност, почев од наједноставнијих до савремених грађанских установа.

О томе шта се дешавало у развоју Црне Горе, у њеној државној надградњи, јачању органа власти, сламању племенског партикуларизма, у фазама ослободилачког ратовања, територијалног ширења на околне српске области, као и свим другим историјским појавама и догађајима од утицаја на све што се дешавало на унутрашњем и спољнополитичком плану ове земље, историографски је истражено, све појаве и догађаји су идентификовани и објашњени. И аутор ових редова се у том историографском послу, није нескромно рећи запажено огледао.

2.

У неким својим радовима, у којима сам синтетички писао о епоси дуге владавине књаза и краља Николе Петровића (1860-1918), већ сам показао да је Црна Гора прошла кроз три периода свог државног, друштвено-економског и културног развоја.

Први период владавине књаза Николе (1860-1878) протекао је у знаку веома сложених политичких и ратних односа између Црне Горе и Турске. У том периоду политички, друштвени, привредни и културни развитак Црне Горе се одвијао у веома стијешњеним границама. Површина државне територије износила је само 4.400 км² са приближно 120.000 становника. Зато је књаз Никола од почетка своје владавине, као и његов претходник енергични владар књаз Данило (1851-1860), истицао да је рјешење животних проблема Црне Горе у њеном ширењу на неослобођене околне, прије свега плодније, области (Херцеговину, Доњу Зету, Затарје, Полимље), доказивао је не само природно и историјско право на њих, него и као на један од услова за обезбјеђење животне егзистенције за народ своје земље. Један од стратешких животних проблема црногорске државе тицао се њеног природног права изласка на Јадранско море. Поменуте околне области оновремене старе Црне Горе и дијела Брда и излазак на Море третирани су у државним и националним плановима црногорских владара као битни животни простори ове балканске земље.

У циљу остварења националноослободилачког програма, који је био осмислио још књаз Данило (1851-1860), његов насљедник, књаз Никола је наставио да га реализује подстрекавајући немире и устаничко врење 1861-1862. у Херцеговини и Васојевићима (у долини Лима), очекујући да ће успјети да прошири државу на ове “српске историјске области” и да ће задовољити “животни минимум” црногорског народа. Таква ратоборна политика, чији је креатор био књажев отац велики граховски војвода Мирко, све до 1867. године стварни владалац Црне Горе, довела је до рата с Турским царством 1862. године. Црну Гору су од пропасти, снажног налета армије генерала Омер-паше Латаса, најспособнијег војсковође Турске онога времена, спасиле владе Русије и Француске, својом дипломатском интервенцијом у Цариграду. Њиховим посредовањем прекинут је ратни поход Омер-паше Латаса надомак Цетиња, крајем љета 1862. године, а између Црне Горе и Турске склопљен је мир на бази *status quo*, уз још неке непољне обавезе за црногорску државу. Тај неуспјешни исход овог рата, међутим, није обесхрабрио Црну Гору и њеног владара. Није се одустало од националноослободилачког плана ослобођења својих сународника, који су готово пет вјекова стењали под влашћу Турака.

Књаз Никола и његова владајућа околина били су, и послије неповољног завршетка рата 1862. године, увјерени да ће, ипак, од будућег успјешног ратовања против Турске највише зависити реализација државног програма Црне Горе - њено територијално увећање. Стога је вријеме до устанка у Херцеговини и на Лиму 1875-1876. године, којим је отворена Велика источна криза (1875-1878), протекло у припремању нових народних покрета у околним областима Црне Горе спремање за рат с Турском (1876-1878).

У оквиру припрема шире националноослободилачке акције Црна Гора је са Србијом кнеза Михаила Обреновића склопила тајни савезни уговор (1866), коме су приступиле Грчка и Румунија, као и политичка елита која је водила, националноослободилачке организације за ослобођење бугарског народа. Међутим, овај први Балкански савез се брзо угашио, последице убиства кнеза Михаила (1868), као и због још незрелих политичких и других прилика да се остваре његове замисли.

Но, књаз Никола је, ипак, наставио са подстицањем отпора турској владавини у Херцеговини, у долини Лима (у Васојевићима) и другим дјеловима тзв. Старе Србије, као и у Доњој Зети и према Албанији. У годинама непосредно уочи Велике источне кризе, започете устанцима у Херцеговини, у Васојевићима и, шире, у Старој Србији и Босни, књаз је јасно изразио српску националну и владарску идеологију, поред осталог, и у својој родољубивој пјесми “*Онамо, ‘намо’*”, пројектујући *Велику Црну Гору* са Затарјем, Полимљем, Метохијом све до Призрена, као некадашњом средњевјековном престоницом Српског царства. Те националне пројекције држаће се књаз, односно краљ Никола све до 1912/13. године, а ње се није одрицао ни у Првом свјетском рату, 1915. године.

Остварење државних и националних планова књазу Николе, вријеме је показало, зависило је не само од борбености и одлучности Црногораца и њихових сународника око граница оновремене Црне Горе, сународника који су устајали на оружје да би се ослободили петовјековног османског тлачења, него и од политике неких великих европских сила, прије свих од сусједне Аустро-Угарске, да ли ће те планове и резултате борбе дипломатски подржати за зеленим столом. То се јасно показало на завршетку Велике источне кризе. Поништењем мировног уговора склопљеног у Сан-Стефану (марта 1878), између Русије и Турске, по коме је Црна Гора требало да се прошири за готово 11.000 км² (имала би државну територију од 15.335 км²), велике силе, противнице Русије, на конгресу у Берлину својим одлукама (у љето 1878) одбациле су руски план о стварању велике црногорске државе. Одлукама Берлинског конгреса Црној Гори је *de jure* призната независност, а њена територија у односу на оно што је пројектовао Санстефански мир била је смањена за око 6.000 км². (Умјесто 15.335 км² њена површина сведена је на 9.475 км²). Иако је ово проширење било више него duplo у односу на дотадашњу државну територију, одлукама сила у Берлину нијесу задовољени државни и национални интереси Црне Горе. Напротив. У знатној мјери су поништени црногорски ратни резултати.

Одлуке Берлинског конгреса предсталвјале су пораз и за Црну Гору и за Србију. Односно, нова политичка карта Балкана и повучене границе имале су далекосежне негативне посљедице за даљи развитак свих јужно-

словенских народа. Оне су постале извор каснијих сукоба између појединих јужнословенских народа. Ревизија Санстефанског мира значила је пораз и за велику Русију, за њене балканске и блискоисточне интересе.

Књаз Никола је, дефинитивно, одбијен од Херцеговине. Стратегију своје политике проширења државе послвије 1878. године усмјерио је на Затарје, Полимље, горњи ток Ибра и Метохију (Пећ, Дечани, Ђаковицу и Призрен), као и на Скадар и сјеверну Албанију, управо на области које су му биле ускраћене у Берлину.

Територијално увећање црногорске државе и њено међународно признање 1878. године, међутим, омогућили су бржи друштвено-привредни, културни и сваки други њен развој и напредовање. По неким, истина, непрецизним подацима Књажевина Црна Гора је крајем 19. стољећа имала до 300.000 становника, што је очигледно непоуздана статистичка бројка, јер први државни попис с краја 1910. године билежи само 211.000 становника. Додуше, у посљедње двије деценије 19. и првој деценији 20. стољећа дошло је до масовног иселјавања из Црне Горе у Србију, до економског мигрирања у поједине европске земље, у САД, и друге прекоокеанске државе, али свакако не у толиком броју да би се број становника са 300.000 свео на 211.000 у току десет година (између импровизованог пописа с краја 19. стољећа и државног пописа из 1910).

Од Берлинског конгреса 1878. године црногорска држава етнички, вјерски и социјално постала је сложенија. У новодобијеним областима, нарочито у градовима (Подгорица, Никшић, Колашин, Бар, Улцињ), затечено је прилично муслиманског становништва, а у граничним крајевима према Албанији, наравно, и албанског. Црна Гора је у Малесији и Приморју (од Бара до Улциња) и Крајини затекла и доста римокатолика. Књаз Никола је својом толерантном политиком омогућио поштовање њихових вјерских права, гарантујући та права законским прописима, или међудржавним уговорима (Конкордат са Ватиканом). И муслиманском становништву гарантована су вјерска права и једнакоправност са православним Црногорцима. Ријечју, припадници свих других народа и вјера били су у грађанским правима у свему изједначени, иако је званично државна вјера у Црној Гори била источно - православна. То је била политичка, друштвена, вјерска и културна слика Црне Горе са којом је држава отпочела уставни живот 1905. године.

3.

Други период владавине књаза Николе од 1878. до 1905. године био је динамичан по унутрашњем друштвено-економском, културном и вјерском животу и развоју Црне Горе. У овом периоду релативног мира, дуго прижељкиваног за ову ратничку земљу, одвијао се процес интегра-

ције друштва новодобијених области са оним једноставним структурама племенског друштва предберлинске црногорске државе.

Иако вољом великих европских сила - у првом реду моћне сусједне Аустроугарске монархије, чија се ријеч за преуређење балканског политичког простора највише уважавала у Берлину 1878. године - није су били задовољени национални и државни интереси Црне Горе. Њено територијално проширење са градским насељима (Подгорицом, Никшићем, Колашином, Баром и Улцињем) и излазак на Море значили су, ипак, много за њен бржи привредни, друштвени и културни развој. Државни развитак кретао се узлазном линијом.

Оно што неки савремени историчари губе из вида када оцјењују положај Црне Горе (а то подједнако важи и за Србију), послје 1878. године тиче се њеног - у извјесном смислу - губитка ранијег ослободилачког значаја међу Јужним Словенима. Црна Гора тај положај неће повратити све до успјешног вођења Балканског рата и новог територијалног увећања 1912. године, којим је заокружила своју међународно признату државну територију. Губљење ранијег високог мјеста међу јужнословенским народима, како Црне Горе тако и Србије (ове посљедње до промјена 1903), било је везано и за мијењање политичких оквира у којима се одвијала дотадашња борба за ослобођење и уједињење српског народа у једну националну државну заједницу. Црногорска династија је све до 1878. године сматрана фаворитом у реализацији планова "о уједињењу српског народа преко националне револуције у турским покрајинама". Али одлуке Берлинског конгреса о границама на новој политичкој мапи на Балкану онемогућиле су реализацију националних планова црногорског владара.

Након 1878. године први пут се запажају клице слабости које проклијавају из племенских друштвених темеља на којима је израсла самостална црногорска држава. Наиме, још неразорена племенска структура друштва није дозвољавала модернизовање државе и стварање њених институција, па су све политичке и управне реформе, као сјенке, пратиле политичка кретања Русије онога доба. Књаз Никола је у свему, прије свега у начину владања, опонашао руске императоре - Александра II, Александра III и Николаја II. На црногорском малом простору владао је аутократски, истичући за узор руско самодржавље. Он је у том смјеру још од седамдесетих година 19. стољећа започео да спроводи реформе државне управе: реорганизација Сената, одвајање личне књажеве (дворске) благајне од државне, увођење буџета, реформе војске и чиновничког апарата. Тај реформски државни процес, међутим, прекинуо је Вељи рат с Турском (1876-1878). Реформе у измијењеним политичким и привредним условима, након Берлинског конгреса, у проширеној и

међународно признатој држави, постале су још неминовније. Знатно увећана државна територија, са градовима, подразумијевала је савремене и ефикасне институције. И бржи развој братске Србије подстицао је црногорског владара и његове владајуће кругове на потребу модернизовања државе у свим сферама њеног друштвеног развитка. Али све те промјене до 1905. године заобилазиле су доношење устава и прелазак са самодржавља на уставни начин владавине.

Књаз Никола се више од четири деценије своје владавине презриво односио према уставном поретку и уставности. О тим његовим негативним погледима на уставност, његов блиски сарадник војвода Симо Поповић рељефно свједочи у својим "Мемоарима" (стр. 464). Само неколико мјесеци прије него што је донио одлуку, рекао бих, под унутрашњим и спољним притиском, да "дарује Црногорцима устав", књаз је објавио чланак у *Гласу Црногорца*, као одговор оним друштвеним снагама у земљи и "подстрекачима из Београда", који траже доношење земаљског устава, негативно се одређујући о уставном поретку. Он о уставу пише: "Нема у нас устава, *нити их бар за сада*, желимо. Шта је устав? ... Често пута устав може бити само парче хартије, подложно, да се по условности ћуди и околностима кроји и прекраја и да служи као заклон, али прозачни заклон најсрамнијег апсолутизма и полтронства, а ту је онда горе државно газдовање, него у најзабаченијим дивљим политичким удружењима. Најбољи је устав правда и здрав разум. *У нашој патријархалној монархији ми се осјећамо мирни и сретни*".

Симо Поповић овако је коментарисао наведене књажеве мисли: "Не само да Књаз није никада помишљао, да уставно влада, него је он и Насљедника учио, како треба народ црногорски у стези држати". И заиста његову владавину, не само прије 1905. него и после увођења уставности, карактерисао је аутократизам, односно лични апсолутизам. Књаз се поносио што Црногорцима "не треба уставности, која је у већини такозванијех образованијех држава јевропскијех - гола лаж и опсјена". Као доказ за ову своју тврдњу стално се позивао на то да ни моћно Руско царство нема устава, а нијесу га имала ни аустроугарско и турско, са чијим је владарима био у пријатељским односима.

Политичким и управним реформама послје 1879. године - замјењујући Сенат новим државним институцијама: Државни савјет, Министарства и Велики суд - не само да није била ограничена књажева моћ владања него је она још више била истакнута у свим сегментима власти - законодавне, извршне и судске. И доношење *Општег имовинског законика* (1888) одговарало је намјерама владара да промјене управљања у земљи утемељи на усавршавању обичајних норми и патријархалних народних институција, и то тако да оне не би доводиле у питање књажев

аутократски начин владања, јер је он стајао на врху државне пирамиде. Тако је књаз владао као неограничени господар земље до 1905. године, па и касније, све до повлачења из Црне Горе, у јануару 1916. године. Његов режим је карактерисала мјешавина патријархалног домаћина - господара земље и његовог односа према народу, коме строго заповиједа и пријети завођењем и војничке дисциплине у остваривању грађанског реда и послушности - и снаге власти државе коју је изграђивао, подређујући њене институције својој политичкој вољи. И у титулисању он је "свијетли господар", државу је сматрао својим власништвом.

4.

Први знаци политичке опозиције књажевом аутократском режиму јавили су се осамдесетих година 19. стољећа код појединих истакнутих племенских првака. Гласно негодујући због гушења патријархалне племенске демократије и својих широких права у племенима, која им је ограничавао Господар, војвода Марко Миљанов Поповић у Кучима, сердар Јоле Пилетић у Пиперима, нешто тише војвода Миљан Вуков у Васојевићима, енергичније револуционар из устанка у Херцеговини 1875/76. године, војвода Пеко Павловић, пословни војвода Машо Врбица са Његуша и још други неки заслужни ратници из ослободилачких ратова - били су та прва племенска опозиција владару. Књаз Никола је тај њихов отпор, започет тихо још шездесетих година, све до иза 1879. године је толерисао, јер је знао да они имају велики ауторитет у својим племенима, и у Црној Гори уопште, а уз то били су му потребни као организатори ослободилачке борбе. Ти главари су имали веома велике заслуге у разгарању устанака и вођењу ратова од средине 19. вијека до Велике источне кризе (1875-1878).

Али иза 1879. године, када владару и блиским му круговима постаје јасно да се међународно призната црногорска држава не може унапређивати само с ослоном на старе друштвене снаге без савременијег начина управе, односно без стварања њој адекватнијих институција, књаз Никола, је ослањајући се на чиновничке структуре Државног савјета, министарстава и Великог суда - установа које је створио и строго подредио свом режиму владавине - одлучније кренуо у потискивање ауторитета поменутих и још неких других племенских првака. С ослоном на новостворене институције, књаз је уклањао са политичке и државне сцене све главаре старије ратничке генерације који су били за ограничене његовог личног режима владавине. Обрачунавајући се, често и врло грубо са својим противницима, књаз, ипак, није потпуно одбацио и раскинуо са патријархалним институцијама, о чему јасно свједочи *Општи имовински законик* (из 1888. године), који је чинио темељ у изградњи правног система грађанског друштва Црне Горе.

Племенска демократија и њене институције ишчезаваће, ипак, упоредо с топљењем патријархалног друштва које су је стварале и шти- тиле. Но, како се грађанско друштво споро развијало, то је цјелокупна државна власт била усредсређена у рукама владара, развијала се и јача- ла неконтролисано од народа. Политички сукоби између књаза Николе и нових друштвених снага - омладине школоване на страни и представ- ника домаћег грађанства - добиће на интензитету тек од почетка 20. стољећа, а неће се стишавати ни после доношења устава 1905. године. Напротив.

5.

На читавом јужнословенском простору на освитку 20. стољећа настајале су крупне политичке промјене. Неке од тих промјена, нарочито догађаји који су се десили 1903. године, били су од судбоносног историјског значаја за поједине јужнословенске народе. Овом годином отпочео је период великог насиља на Балкану, али и масовног и елитног национализма. Све то није могло да без политичких потреса мимоиђе ни Црну Гору.

Крвави мајски преврат 1903. године у Србији означио је крај вла- давине династије Обреновића. На краљевски пријесто је ступио кнез Пе- тар Карађорђевић, унук војда српске народне револуције (1804-1813) и зет црногорског владара. Насилно изведена смјена (коју је извршила завјереничка група официра у спрези са неким радикалским политича- рима Србије) на београдском пријестолу довела је до заокрета у спољ- ној политици Србије: умјесто дотадашње везаности (Тајном конвенци- јом из 1881) за Аустро-Угарску и њен преовлађујући утицај на спољну политику два последња владара династије Обреновић - краља Мила- на и краља Александра - новопроглашени краљ Петар I Карађорђевић (1903-1921) је постао фаворит Русије и њене балканске политике. Како су Русија и Француска још 1892. године склопиле срдачни савез о при- јатељству, коме ће касније прићи и Велика Британија, створивши вели- ку Антанту, као противтежу империјалистичком блоку - Тројном савезу (Аустро-Угарска, Њемачка и Италија) - то је Краљевина Србија 1903. го- дине, посредством руске владе, стекла чвршћи ослонац и на Француску. Приближавање Србије Великој Британији ишло је нешто спорије због насилне промјене на престолу 1903. године. У унутрашњој политици краљ Петар и његове, углавном радикалске владе омогућиле су развој парламентарне демократије у Србији, а њено сељачко друштво и елит- на интелигенција које су је остваривале, бивају изазовни и за све друге балканске земље и друштва. Тако промјене у Србији и иза 1903. године имале су снажан одјек у Црној Гори.

Ваља рећи да је привредни, друштвени и културни напредак Србије био изазован за привредно и политички неразвијено црногорско друштво још одраније. И развој њених државних институција се са пажњом пратио у Црној Гори. Особито је омладина из Црне Горе, која се школовала у средњим школама и на Великој школи у Београду, хвалила просвјетни и културни развитак Србије. Проглашење Србије за Краљевину (1882), књаза Николу је такође подстицлао да и он, као династ старије династије у Српству, што прије дође до краљевске круне.

Књаз Никола није крио изненађење грађанским напретком и свим другим што је било видно у Србији, када ју је, на позив краља Александра Обреновића, посјетио 1897. године. Топао дочек у Београду и уважавање које му је том приликом указано, импоновали су књазу. Према свједочењу С. Поповића који га је тада пратио, књаз му је рекао: „Знао сам, али нијесам ни близу мислио, да је Србија оволико напредовала“. На њега су снажан утисак оставиле државне институције, затим Велика школа са неколико факултета и са мноштвом професора, Српска Краљевска Академија са „онолико ученијех људи“ и друге просвјетне и културне институције. „То данас имам друго мишљење и више нећу допустити ни себи ни другима досадашња заједана и подсмјевања Шумандинцима“ – рекао је књаз Поповићу. Шта је мислио о богатству Србије, упоређујући га са сиромаштвом Црне Горе, остаје да се само слути. Даљи развој односа са краљем Александром, последице његове узвратне посјете Цетињу 1897. године, међутим, показао је да су ови међусобни изливи били изрази тренутне ситуације. Јер дворске сујете су надјачавале државне интересе.

У 1903. години, као и годинама иза, десиле су се крупне промјене не само у Србији него и на другим јужнословенским просторима. У окупираној Босни и Херцеговини тада се завршио период владавине Бењамина Караља, родом Мађара, који је пуних двадесет година административно заводио строги ред и поредак у овој земљи. Неке последице његове владавине још увијек су толико жилаве да се осјећају и у савременој БиХ. Али и он је морао да одступи са власти под снажним притиском набујалог националног омладинског покрета, последице чега ће још снажније јачати његов нови, револуционарни тип, организован као „Млада Босна“.

И у Хрватској се у оно вријеме, прецизније 1902. године, завршио период дводеценијског мађаронског режима бана Куена Хедерварија, што је, као и криза у Мађарској 1904. године, дало подстицаја да политичке странке у њој доживе унутрашњу трансформацију и да „политика новог курса“ доведе до зближавања хрватских и српских грађанских странака на југословенској демократској платформи, до снажења јужно-

словенске мисли и идеологије ослобођења свих јужнословенских народа и њиховог уједињења у једну државну заједницу.

Познато је да Словени и други угњетени становници турске провинције Македоније крајем 19. стољећа, окупљени око револуционарне организације ВМРО, односно ТМОРО – постављају енергичније и револуционарније питање ослобођења од петовјековне турске владавине. Национално-ослободилачки покрет на македонском простору своју радикализацију доживљава у љето 1903. године, дизањем Илинденског устанка (2. августа) и стварањем Крушевске републике. Илинденски устанак, иако није успио да Македонији донесе ослобођење, јер је огромним снагама турске солдатеке и њеним звјерствима, пред очима оновремене Европе, у крви угушен, ипак, је условио да европске силе, октобра 1903. године, енергичније поставе захтјеве Турској да приступи спровођењу реформи у Македонији и у другим балканским провинцијама. Но, како је Порта, са остарелим апсолутистом султаном Абдул Хамидом, по свом старом обичају, чинила опструкцију у извршавању ове међународне обавезе, то су немири настављени и у Македонији и Старој Србији. Македонско и српско питање у границама Турског царства није ријешила ни Младотурска револуција 1908. године. Сви ти догађаји су утицали на снажење националних покрета - убрзавали процес југословенског уједињења. У свему томе својом политиком и давањем подршке ослободилачким покретима учествовала је и Црна Гора и тиме давала допринос у завршним процесима балканских револуција.

6.

У бурној 1903. години није дошло до промјена у политичком животу Црне Горе, а ни слједеће године није било помјена у државном врху ове земље нити у начину владавине књаза Николе. Али споменути догађаји, а особито у југословенском омладинском покрету, имали су утицај и на политичка догађања у Црној Гори, гдје такође омладина и елитни национализам отпочињу да врше снажан притисак на аутократски режим књаза Николе, гласно постављујући питање демократизације земље.

У историјској науци Црне Горе још увијек није изучено, не бар цјеловито, питање: колико је талас новог, елитног национализма у југословенским националним покретима, који се од 1901. године осјећао и у Црној Гори, а снажније дошао до изражаја у 1905. години и иза ње, утицао да књаз Никола попусти пред захтјевима школске омладине и младог грађанства и да земљи „дарује“ устав. Обично се поједностављено описивало и процјењивало да су свршени ђаци и студенти, који су се од осамдесетих година 19. стољећа из Црне Горе школовали у Србији, враћајући се кући, проповиједали „српску мисао“, „завјет немањихке

државе“ и да су, наводно, постајали, као државни чиновници, „најреакционарнији стубови режима књаза Николе у вријеме када је почетком XX вијека народни покрет био знатно ојачао“.

Званичне изјаве омладине школоване у Београду, дате поводом књажевог даривања Устава (*Ријеч Црногорске универзитетске омладине*), у којима су оштро критиковани књаз и његова влада, такође су једнострано приказиване у нашој историографији, било да су хваљене или кућене. Присталице књажеве су их одбацивале као акте „велеиздаје потписника према Црној Гори“, док су их његови противници, без иоле критичности, узимали за цијелу истину. Такве једностране оцјене актуелне су и у наше вријеме.

Вријеме и конкретне обавезе према наслову теме не допуштају ми да се овом приликом бавим анализирањем тих критичких списа, у много чему и претјераних у односу на заслуге црногорског владара и његове владе, због чега су потписници тужени суду, а потом ослобођени. За ову прилику рећи ћу само да извори ових *Ријечи Црногорске универзитетске омладине*, нијесу ипак, довољно изучени. Чини се да њихове коријене треба тражити у југословенским националним покретима, дјелимично у „неославизму“, као идеологији онога времена, те спољнополитичким утицајима демократских струјања из неких европских земаља (на примјер, Чешке).

Омладински покрет, односно један његов дио, не само у Србији, у коме је доминирала политичка мисао младога доцента Београдског универзитета Јована Скерлића, заступао је становиште дубоких демократских промјена у балканским земљама, али без насиља. Нови национализам „значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ’отказ свему сужанском’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да у ствари слободе има се само оно што се узме“ – писао је Скерлић. Било је то вријеме тријумфа идеје југословенског уједињења, коју су проповиједале омладина и демократска интелигенција са југословенских простора. То је вријеме када Томаш Масарик, Чех, постаје политички омладински идол и за црногорску универзитетску омладину. Треба само прочитати неке од листова, а нарочито *Омладински гласник* и *Словенски југ* (1903), посебно текстове Ј. Скерлића, који одбацује мисао о политичком насиљу као средству за постизање омладинских демократских циљева, а такође и „глупе фразе“ о трулом Западу, а залаже се “за напредак цивилизације која зрачи с европског запада”.

Један од извора васпитања школске омладине из Црне Горе налази се и у материјалима југословенског омладинског конгреса одржаног у Београду 1904. године, који је обиловао реториком „свакодневне трезвености и политичког реализма“, и привржености идеји словенских по-

себности. Конгрес је протекао у знаку Масарикове идеологије и заноса за словенском солидарношћу. Један од омладинских хрватских првака (Стјепан Радић) у томе је толико претјеривао да га је Јован Скерлић јавно опоменуо да је: "Запад извор светлости и жижа живота на земљи; да за нове народе има два пута, или примити западну културу, као Јапанци, и живети, или јој стати насупрот, и бити прегажен, као амерички црвенокошци или афрички црнци; да је словенска култура празна реч, да немачку културу, културу Гетеа, Хегела и Вирхофа, не треба мешати са културом полуфеудалне и клерикалне Аустрије; и најзад, да нимало није привлачна перспектива губљења словенских река у руском мору, и ако се већ то није десило да се мења јарам, но да се задобије пуна слобода човечанска, у дефинитивној победи Демократије“.

Ова бриљантна Скерлићева мисао остала је као вапијући глас залуталог у пустињи, свједочанство о стању духа у омладинском покрету на почетку 20. стољећа на јужнословенским просторима. Пошло се, ипак, путем насиља, као једине алтернативе у ослобођењу и избору демократског пута. Тим путем ишла је и црногорска омладина. А Скерлићеве опомене, изречене давне 1904. године, касније генерације, рекао бих, све до данас, доживљавале су их као зло пророчанство. Чинило ми се упутним да ово кажем, овдје, на овом скупу, јер су покушаји демократизације Црне Горе ишли руским путем, који је игнорисао западну културу, водећи земљу у насиље. Истина, неки каснији догађаји су показали да није било могуће избјећи примјену насиља – у вођењу Балканског рата и, затим, у одбрани националне и државне независности - у Првом свјетском рату. У том добу насиља видно су учествовале и водеће европске силе, подијељене у два велика антагонистичка империјалистичка блока.

7.

Насилне промјене извршене у државном врху Србије 1903. године директно су погодиле план књаза Николе да његов син, принц Мирко, постане насљедник пријестола у Србији. Наде су гајене јер се знало да посљедњи Обреновић - ожењен дворском дамом Драгом Машин, удовицом дванаест година старијом од себе, иначе, прије удаје бурног интимног живота - није могла родити насљедника. Књаз Никола, иако је мајским превратом на београдски пријесто сјео његов зет, ту промјену је прихватио тешка срца. Тако је отворена нова страница историје политичких односа између Црне Горе и Србије, односа који ће понекад пратити врло драматични догађаји (Бомбашка афера и Колашински процес).

Иза свечаног крунисања краља Петра - од краја 1903. па до средине 1905. године - вођени су преговори о склапању тјешњег савеза

између Црне Горе и Србије. Међутим, иако је уговор о савезу био припремљен до његовог потписивања није дошло због захтјева «његовог краљевског височанства» Николе (ову титулу узео уз подршку Русије и других сила 1900) и његове владе да се у уговору о савезу прецизно наведу границе интересних сфера у Старој Србији између двије српске државе и да се са тим сагласи руски цар. Тако је припремљени писани текст уговора о савезу, чији је креатор био војвода Гавро Вуковић, министар иностраних дјела, остао само интересантан архивски документ. Вуковић свједочи да су “одношаји” између Црне Горе и Србије “остали зли” и 1904. године. У непоштедној критици књаза Николе и његовог самодржавља истицала се нова “котерија у Србији” која је, већ у другој половини 1903. године, “образовала нарочити комитет, који је стајао на челу покрета антицрногорског у Србији”. Г. Вуковић, одлучно бранећи политику свог владара, чији је био дугогодишњи министар спољних послова, наводи личности тог “одвратног комитета”, из редова блиских краљу Петру I, комитета који, “да би се пред свијетом маскирао ма чим, регрутовао је неколико неискусне црногорске младежи”, тада на школовању у Србији.

По Вуковићу, “заведена” црногорска младеж “под фирмом лажног либерализма, служила је” за жестоки напад на “Господара Црне Горе и режим његове владавине”. “Антицрногорски комитет - каже Вуковић - отворио је све жешћу паљбу против Црне Горе” и њеног владара и 1904. и 1905. године. Настављено је “клеветничко писање београдске штампе” не само против књаза Николе него и против даљег опстајања независне црногорске државе. У Београду је формиран и Клуб црногорских средњошколаца и студената, који су ушли у Србију, с задатком да врши јавни и тајни притисак на званичну Црну Гору, и да под геслом неопходне деморатизације, јавно и тајно, тражи уклоњење “Господара Црне Горе”. Ријечју, Вуковић је, као и његов Господар негирао демократске захтјеве црногорске универзитетске омладине и других либералних снага. Био је и остао досљедан приврженик самодржавља.

Резултат политичког дјеловања црногорске школске омладине биле су познате Прва и Друга Ријеч црногорске универзитетске омладине. Прва *Ријеч црногорске универзитетске омладине* (објављена 8. новембра 1905) у којој је с великим претјеривањем оптуживала књаза Николу и његову владу због “потпуне неспособности” да унапређују Црну Гору и стварају “сношљив живот народу у својој домовини”. Творци тог документа су ову Ријеч квалификовали као своју “програмску декларацију”. О томе у којој мјери и да ли је уопште ова “програмска декларација” имала утицаја на убрзано “даривање” Устава 1905. године постоје различита мишљења међу историчарима и правницима. Но, то оставимо за дубљу студију.

8.

Црна Гора је више од два стољећа своју историјску судбину везала за велико Руско царство (од 1711). Она је била директно зависна и у спољној и унутрашњој политици од Русије, иако је од конца 19. стољећа књаз Никола тајно лавирао, приближавао се Аустро-Угарској и Италији. Ипак, склапање политичког савеза са Србијом црногорски владар је условљавао сагласношћу руског императора, што је требало да му гарантује да ће бити поштоване уговорне обавезе. Владару Црне Горе, и прије династичке смјене у Србији 1903. године, опозиција је приговарала и због његове слијепе послушности руском императору. Опозиционе снаге су сматрале да слијепа послушност црногорског књаза према императору Николају II има за посљедицу назадовање “у сваком погледу, и у свим гранама државног развића, иза свију осталих држава” у Европи. Међутим, ти критички тонови, више пригушени него јавни, нијесу били довољан разлог да Господар изврши промјену спољнополитичког курса Црне Горе. То ће се показати у 1905. години, у којој је руски фактор, рекао бих, веома битно утицао на књазу Николу да земљи дугује устав. Поједини правници, додуше, нијесу сагласни са овим становиштем.

Књаз Никола је трпио критику - од омладине - средњошколске и универзитетске - и што је, по угледу на руског цара, наставио да одржава аутократски начин владавине и спрјечава демократизовање земље, упркос све снажнијим захтјевима грађанских снага и школске омладине да држава добије устав. Игнорисао је захтјеве опозиције да земља постане уставна. (“Не дам ја поганима да дижу уши, докле сам ја жив” - свједочи С. Поповић). Сматрао је да црногорском народу не треба уставност, јер он није томе дорастао. Тако је мислио и владао у својој “патријархалној монархији”, држећи да се у њој и његови поданици осјећају “мирни и срећни”, упркос томе што је Црна Гора заостајала за савременим токовима *новог доба на Балкану*.

Међутим, развој догађаја у југословенским земљама иза 1903. године, а затим буржоарска револуција 1905. у Русији, имали су утицај на став црногорског владара да и сам нешто мијења у државном систему у Црној Гори. Револуционарни догађаји у Русији извршили су индиректан и снажан утицај и на јачање демократских процеса и демократске идеологије и у Црној Гори. Србија је у том демократском процесу одраније предњачила, али и догађаји у Русији, који су снажно уздрмали велику империју, имали су утицаја на снажење демократских утицаја и у овој земљи. Руска буржоаско-демократска револуција је дала подстицај и за уставно демократизовање режима и у оба сусједна царства - Хабзбуршком и Турском - која такође нијесу била уставна.

Ипак, на прокламовање демократске реформе руског цара Николаја II најбрже и непосредно реаговао је црногорски владар. Наиме, када је руски цар 30. октобра 1905. године, под притиском снажног револуционарног гибања, обећао да ће увести реформе, донијети уставни закон и сазвати Думу (скупштину) у Руској империји, црногорски књаз је већ сјутрадан - 31. октобра (на Лучиндан) *Прокламацијом* обавијестио црногорски народ да је одлучио да “из савршене слободне руке дарује народу извјесна права” и да омогући да народни представници “судјелују у народнијем пословима и управи”. Упозорио је народ да од њега не очекује више него што може да му понуди - “за ови пут моја раздашност неће бити веома велика, али ни мања од нашег свјесног очекивања”. На основу тако замишљеног давања “права народу на уставност”, извршен је избор посланика 27. новембра 1905. године, који су упућени “на договор” владару да им објави “даривање” Устава.

Тако изабрана Уставотворна скупштина (бирали су је мушкарци старији од двадесет и једне године) имала је 76 посланика (изборну јединицу чинила је капетанија, свака је давала по једног посланика, шест варошких општина - укупно 62, док је 14 било вирилник, именованих по положају) - састала се на Никољдан (19. децембра 1905), и “изгласала” октроисани Устав. Устав је за кратко вријеме урађен, под директном контролом књаза Николе, уз стручну сарадњу србијанског правника – стручњака за уставна питања Стевана Ђурчића, новинара и конзервативног београдског политичара. Устав је писан по угледу на Намјеснички устав Србије из 1869. године, уз неке мање корекције из каснијих устава ове земље (из 1888. и 1903).

На Никољдан (19. децембра) књаз је у новоизабраној Скупштини својом свечаном бесједом прогласио *Устав*. Проглашење је пропраћено са великим свечаностима, “које је он јако волио, па и овом приликом приредио”. Симо Поповић пише да је тога дана било и “театралних сцена срачунатих на ефекат” у Скупштини. Тако, на примјер: “Када се Књаз заклињао на устав и клекнуо, није се могао подићи, иако је још с пољане узјачивао коња, него су му синови, дохвативши га под мишке, помагали. То је значило: под бременим дуге владе и тешкијех брига и трудова, издала ме снага и зато хоћу да их, у управи земљом, подијелим с народом”.

Црна Гора је овим уставом постала формално уставна, али не и парламентарна монархија. Но, и овај октроисани устав који је књаз Никола даровао народу, а за којег је био убијеђен да га се неће придржавати, омогућио је у земљи да се распламсају политичке борбе и формирају прве двије грађанске странке. Прво је из посланичког клуба настала Народна странка (“Клубаши”) са програмом блиским програму Ради-

калне странке у Србији (лист Народне странке био је *Народна мисао*, покренут 1906. у Никшићу). Она је била опозиција владару и његовом режиму. Присталице књаза Николе организовале су из свог клуба противстранку - *Праву народну странку* ("*Праваши*"). До краја постојања црногорске самосталне монархије ове двије политичке странке водиће жестоке и непомирљиве политичке борбе око питања демократизовања земље, њене унутрашње и спољне политике, те уједињења двије "српске државе" - Црне Горе и Србије. *Клубаши* су се залагали за парламентаризам као начин владавине, за увођење више законитости, правне државе, модерне управе, за одговорност владара Скупштини и народу, за уједињење са Србијом. Ријечју, залагали су се за много више реда, правде и правичности у земљи. *Праваши* су упорно бранили Краљев режим, без алтернативе.

Тако је Устав отворио процес оштрих и драматичних политичких борби које су резултирале парламентарним појавама политичким кризама у Црној Гори, па и веома грубим и непопуларним сукобима.

9.

Црногорски владар је и после 1905. године био одлучан да онемогући реализацију радикалних захтјева опозиције у Скупштини и омладинског покрета у земљи, који су тражили прелазак на стварни парламентарни начин владавине, на одговорност владара Скупштини по узору на парламентарне европске монархије. Криза у политичком животу Црне Горе већ од 1906. године постојала је све акутнија, јер је књаз Никола пружао веома оштар отпор Клубашима (Народној странци) и другим политичким струјама које су се сврставале уз њих и јачале опозицију. Режим је прогонио политичке противнике, хапсио их и изводио на суд, строго кажњавао (особито у Бомбашком и Колашинском процесу), а све то је имало за посљедицу, умјесто маргилизовање, даље снажење опозиције, док је у народу расло нерасположење према владару и његовим наследицима. Опозиција је све више, подстрекавана и од омладинског покрета с југословенских простора, као и неких политичких странака, чак, потајно и од званичних кругова Србије, улазила у веома оштре сукобе са "Господаром Црне Горе", који је наставио да влада на апсолутистички начин, не поштујући слово Устава. То је условљавало заоштравање кризе и у односима између династија - Петровић и Карађорђевић - односно доводило до повременог удаљавања влада двије братске земље. Утолико прије што је опозиција, отварањем питања демократизовања политичког живота и парламентаризма, по угледу на политички систем у Србији, истовремено све гласније истичала идеју уједињења Црне Горе и Србије, наравно, уз претходни рат

с Турском ради ослобођења својих сународника у турским балканским провинцијама.

Успоравајући демократизацију у земљи и развој парламентаризма, књаз Никола се и иза 1905. године држао политике свога штићеника императора Николаја II, који није допустио да се у Русији широм отворе врата парламентарној демократији. Владавина руског императора који није, и поред прокламовања демократских реформи, показао политичку вољу да пређе на уставни начин владања, служила је црногорском владару као изговор да од његовог устава народ не треба да очекује више него што он може да допусти. Ријечју, то руско демократско заостајивање, након смиревања револуционарне буре 1905. године, имало је индиректан одраз на политичке прилике у Црној Гори, охрабривало је књазу Николу да настави апсолутистички начин владања.

Ријечју, и иза 1905. године политичка атмосфера у Црној Гори била је још далеко од демократске. То су учавали европски дипломате, политичари и други странци који су боравили у Црној Гори. О томе рељефно свједочи у својим дневничким биљешкама руски војни аташе генерал Потапов, водећи који је дванаест година (од 1903. до 1915) провео на Цетињу. И Павел Миљуков, идеолог либерализма у Русији, посјетивши 1908. године Цетиње, запазио је да се у црногорској пријестоници “на улицама не говори гласно. Овдје не само зидови, него и сам ваздух имају уши и слушају. Овдје се чак и међу четири зида говори шапатом и конспирира”. Миљуков је тачно уочио и стекао увјерење да је црногорски књаз дао земљи устав зато што је на то био присиљен од демократских снага у земљи које су биле одлучне колико-толико да му ограниче аутократски начин владавине.

Други фактор који је имао снажан утицај на увођење уставности били су догађаји у Србији у 1903. години, а нарочито револуционарне промјене у Русији октобра 1905. године. Од утицаја на доношење Устава Црне Горе 1905. године била је и идеологија омладинског покрета, који је од 1901. био у снажном узлету, као и захтјеви за демократизовањем политичког живота мање-више у свим југословенским земљама. Нијесу били без одјека ни неки други демократски примјери из ширег спољнополитичког окружења.

Завршавајући ово слово не могу а да не поменем да историјска наука у нас није у појединостима истражила које је посљедице на политичке промјене у Србији и Црној Гори имало приближавање Француске и Русије од почетка 1892. године, а које се двије године касније претворило у чврст основ будућег блока *Сила Антанте*, коме ће 1907. године приступити и Велика Британија. Руско-француски савез је имао значај не само за обје ове силе него и, мање-више, за све државе на Балканском

полуострву уопште. Али у којој је мјери тај срдачни савез имао утицаја на промјене у Црној Гори и доношење Устава 1905. године ваљало би тек истражити. Зна се да се утицај Француске на Србију и промјене у њеном државном врху иза 1903. године одразио и на њен успон. Нарочито је то било видљиво на подршку привреди и култури Србије онога времена. Но, о политичком утицају Француске на политичке прилике у Црној Гори у вријеме њеног преласка на уставност још треба трагати.

Када је ријеч о спољнополитичким чиниоцима и њиховом евентуално утицају на политичка догађања у Црној Гори на почетку 20. стољећа, па и на доношење Устава 1905. године, не треба заобилазити ни званичне владајуће кругове онда пријатељске Краљевине Италије. На тај могући утицај и “бригу” сусједне Италије за Црну Гору, као да упућује и аналитичка студија *Паљано Емила* о Уставу Црне Горе, написана у Риму почетком фебруара 1906. године.

Све претходно речено говори да расправа о унутрашњим политичким приликама у Црној Гори крајем 19. и почетком 20. стољећа, које су узроковале промјене у овој балканској земљи и натјерале је да хвата корак са *новим добом на Балкану*, као и о спољнополитичким утицајима на доношење Устава 1905. године, овим научним скупом неће бити исцрпљена. Напротив. Држим да ће овај скуп, односно научни дијалог на њему, упркос обилној историографској, правној, политиколошкој, социолошкој и другој литератури, отворити још упитности у вези са овом темом - научно замашној - из нововјековне прошлости Црне Горе.